O gimnazijskim čitankama do 1918.

HTTPS://DOI.ORG/10.17234/9789533793467.13

LAHORKA PLEJIĆ POJE

Srednjoškolsko obrazovanje u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji od sredine 19. stoljeća uređeno je *Nacrtom ustroja gimnazija i realnih škola u Austriji* (*Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*), 1849 (v. ovdje Švoger i Župan). Srednjoškolska se obuka stjecala u gimnazijama kao elitnim školama, realkama i stručnim srednjim školama. Budući da je srednja škola bila "po vremenu gotovo tolika, koliko vremena skupa obuhvataju osnovna škola i fakultet", i njezine su zadaće bile velike "i u odgojnom i znanstvenom pogledu" (Dujmušić 1934). Složena uloga škole očitovala se posebno u čitankama.

Naziv *čitanka* za tip školskih knjiga pojavljuje se od početaka uvođenja hrvatskog kao nastavnog jezika, kada izlaze prve čitanke za pučku školu i za gimnazije i "nalike jim škole". Za razliku od današnjih čitanki ondašnje su bile enciklopedijske naravi, zbirke "štiva" raznovrsne tematike bez objasnidbenih tekstova ili kakva drugog aparata. Takva će koncepcija za niže razrede gimnazije vrijediti sve do 50-ih godina 20. stoljeća. Štiva se biraju prema kriteriju pristupačnosti, odnosno primjerenosti učeničkoj dobi i zadaći koju moraju obaviti. Stoga i u čitanke za pučke škole, kao i u one za niže gimnazije, ulaze tekstovi koji poučavaju o različitim područjima znanja, od povijesti i zemljopisa preko prirodopisa i fizike do književnih štiva, pri čemu treba reći da su potonja bila prilično slabo zastupljena. Čitanke su pritom uz obrazovne zadaće morale

DOPUNJAK II. DIELU PETRAČIĆEVE ČITANKE

Pri tom se po sto puta vidi, kako je učeni pisac te knjige [Petračić] primjetbe svoje što više stezao, samo da mu knjiga ne izidje prevelika, jer se u nas kao i druguda danas preveć omašne školske knjige rado ne gledaju zato, što nismo radi povjerenu nam omladinu preobtršivati učivom. A to je i pravo u svakoj struci. Samo bih rekao, da nije, gdje treba da se upoznamo sa hrvatskom poezijom narodnom i umjetnom.

—

F. Ž. Miler, Izviešće o Kralj. velikoj gimnaziji u Osieku za školsku godinu 1890/91, 1891.

A. Veber, Čitanka za prvi i drugi razred dolnje gimnazije, Zagreb, 1866.

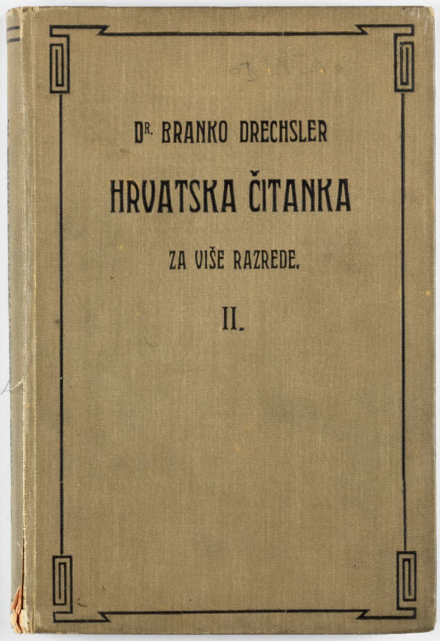

B. Vodnik, Hrvatska čitanka za više razrede srednjih škola, II. dio, Zagreb, 1916.

djelovati i "uzgojno", oblikujući "cjelovite ličnosti", što je uključivalo domoljubnu, "estetičnu" i "moralnu obuku" (Cuvaj 1910–1913, VI).

Prvu čitanku za niže razrede, *Čitanku za porabu dolnje gimnazije* (1852), sastavio je gimnazijski profesor hrvatskog i latinskog Adolfo Veber, autor jezikoslovnih školskih priručnika i jedan od trojice sastavljača *Ilirske čitanke* za više razrede gimnazije (v. ovdje Dukić). Čitanka sadrži 174 prozna štiva te nešto pjesama, usmenih i autorskih. Neki su tekstovi domaći, neki preuzeti iz strane literature (npr. iz češke čitanke, a vrlo često riječ je o prilagodbi stranih znanstvenopopularnih članaka o različitim pojavama iz prirode ili čuvenim lokalitetima poput primjerice Niagarinih slapova). S obzirom na to da je domoljublje među važnijim "uzgojnim" intencijama škole ne čudi što je zadnji tekst u čitanci pjesma "Putnik" Petra Preradovića. U čitankama koje će se objavljivati nakon Veberove brojni će se tekstovi zadržati, a nadopunjavat će se pokojim novijim "stvarnim" štivom ili ponekom suvremenom hrvatskom i srpskom lirskom pjesmom. Uz Preradovića bit će popularni i Ivan Trnski i Jovan Jovanović Zmaj, a usmene će se pjesme navoditi prema zbirkama Vuka Stefanovića Karadžića.

Veberova *Čitanka za IV. razred dolnje gimnazije* (1867) u skladu s dobi učenikâ sadrži nešto zahtjevnije tekstove. Dok u čitankama za niže razrede nema primjera iz hrvatske dopreporodne književnosti, u ovu za četvrti razred, koja je namijenjena već nešto zrelijim učenicima, Veber je uvrstio dvije pjesme Ignjata Đurđevića, a za uvodni je tekst odabrao ulomak iz Gundulićeve *Dubravke* u kojemu se zaziva zora da donese dan, što očito upućuje na shvaćanje knjige i prosvjete uopće. Zadnje je pak štivo domoljubna pjesma "Slavospĕv neumèrlomu Sigetskomu junaku" Stjepana Ilijaševića. Osim toga neka su štiva duža nego u čitanci za niže razrede, više je njih tematski vezano uz kulturu antičkog Rima, a ima i opisa domaćih "starina". Konačno, u toj se čitanci prvi put javlja metatekst: Veberovi autorski tekstovi o estetici i versifikaciji te "Pregled književnosti Jugoslavenah", u okviru kojega se nazire periodizacijska shema: književnost se dijeli na "srpsku", "ilirsku" (hrvatsku) i "glagoljsku", odnosno književnost glagoljskog svećenstva, što bi trebalo odgovarati srednjovjekovnoj. Za razliku od prethodne Veberove čitanke, koja je u cijelosti latinička, u ovoj je nekoliko tekstova tiskano ćirilicom. Tiskanje određenoga broja štiva ćirilicom bit će nadalje redovitom praksom.

Veber je sastavio i *Čitanku za pèrvi i drugi razred dolnje gimnazije* (1869), koja je donekle prerađena čitanka iz 1852. Izmjene se odnose na uvrštavanje pjesama suvremenih pjesnika nastalih između dvaju izdanja čitanke te više usmenih pjesama i poslovica, za koje se kao izvor navode zbirke Vuka Stefanovića Karadžića. Još jedno izdanje te čitanke objavljeno je 1872.

Među patriotičnim štivima imade i hrvatskih i srpskih, a priličan broj ima i takovih koji uzgajaju u mladića čisto austrijsko čuvstvo. Savjesnom brižljivosti izbjegavano je u cijeloj čitanci sve ono što bi moglo u današnjem žalosnom trvenju Srba i Hrvata biti jednim ili drugima zazorno.

—

M. Kušar, pismo Vatroslavu Jagiću, 1893.

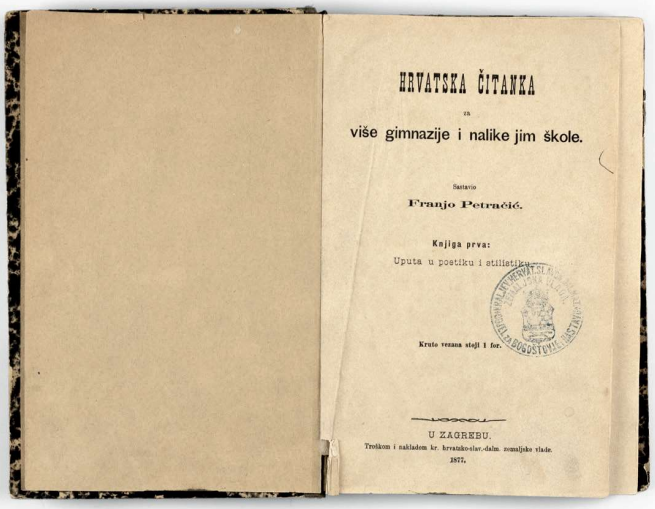
HRVATSKA ČITANKA

za

više gimnazije i nalike jim škole.

Sastavio

Franjo Petračić.

Knjiga prva:

Uputa u poetiku i stilistiku.

Krune vezana stoji 1 for.

U ZAGREBU.

Tiskom i nakladom kr. hrvatsko-slav.-dalm. zemaljske vlade.

1877.

F. Petračić, Hrvatska čitanka za više gimnazije i nalike jim škole. Knj. 1. Uputa u poetiku i stilistiku, Zagreb, 1877.

Nakon toga Veberovo se ime više neće pojavljivati, ali će prema istom načelu biti sastavljene čitanke povjesničara, rektora zagrebačkog Sveučilišta, predsjednika Matice hrvatske i JAZU Tadije Smičiklasa (za prva tri razreda) te Franje Markovića (za četvrti razred). Smičiklas je nakon reforme školstva 1874. dobio zadatak da sastavi čitanke za niže razrede gimnazije te 1875. izlazi čitanka za prvi i drugi razred, a 1880. za treći. Smičiklasove se čitanke od Veberovih donekle razlikuju izborom tekstova i, razumljivo, novijim štivima, što upućuje na težnju da čitanka prati nove znanstvene spoznaje i recentnu književnost. Tako primjerice čitanka za 1. razred počinje "Hrvatskom pjesmom" Augusta Šenoe, a prirodoslovna se štiva donose najčešće prema Miji Kišpatiću. Više je i primjera iz usmene književnosti, između ostaloga poslovicâ, koje su popraćene i objašnjenjima. Dosta su zastupljeni i tekstovi učitelja, pisca i pedagoga Mijata Stojanovića, a uočljiv je i veći broj štiva s egzotičnom tematikom kao što su "Lov na krokodile" ili "Stanovnici otoka Havaje i ubijstvo kapetana Cooka".

Čitanku za IV. razred gimnazijski priredio je 1874. klasični filolog, slavist, prvi profesor filozofije na zagrebačkom Sveučilištu, akademik i književnik Franjo Marković. On štiva dijeli u tri manje cjeline ("proza", "pjesničtvo" i "poslovni sastavci"), a unutar njih u manje skupine prema žanrovskoj pripadnosti, što se može smatrati pretečom složenije koncepcije. Poslovni sastavci, odnosno upute za pisanje priznanica, molbi, punomoći i sl. uvode sadržaj koji ima strogo praktičnu vrijednost, a inače je bio sadržaj školskih priručnika zvanih pismovnicima (v. ovdje Marković, Ćavar 1). Treće, podosta izmijenjeno izdanje te čitanke, objavljeno 1891. pod naslovom koji uključuje nacionalni atribut (*Hrvatska čitanka...*) priredio je Mirko Divković, klasični filolog i slavist, gimnazijski profesor i dugogodišnji ravnatelj gornjogradske velike gimnazije u Zagrebu, prema čijim se priručnicima učila i gramatika. On je preradio i Smičiklasove čitanke za prvi i treći razred. Sve tri doživjet će brojna izdanja i prerade, pa će tako *Mirka Divkovića Čitanka hrvatskoga ili srpskoga jezika za IV. razred srednjih i sličnih škola* u redakciji Josipa Pasarića izaći čak 1940.

Novu je promjenu donijelo treće, prerađeno izdanje Smičiklasove čitanke za drugi razred koje je 1884. priredio Tomo Maretić, još jedan klasični filolog i slavist, autor više srednjoškolskih jezikoslovnih priručnika, među kojima je najvažnija gramatika. Maretić je uveo poglavlje o akcentuaciji i akcentuirao nekoliko štiva, što je obrazložio potrebom učvršćivanja štokavskih naglasaka. I nekim je drugim jezičnim intervencijama, kako je napomenuo, štiva učinio bližim učenicima. Iznimku je u tome napravio jedino s nekoliko tekstova koji imaju "onaki govor kaki je u Vuka i Daničića". Ta će čitanka poslije izaći u još nekoliko izdanja u redakciji Ivana Šarića.

S odobrenjem Beča od 1895. jezikoslovac Marcel Kušar objavljuje posebne čitanke za niže gimnazije u Dalmaciji, Istri i Bosni, koje potom dobivaju dopuštenje za uporabu i u ostalim hrvatskim krajevima. One se izborom tekstova umnogome podudaraju s ostalim čitankama.

Prva je čitanka za više gimnazije *Ilirska čitanka* Adolfa Vebera, Vjekoslava Babukića i Antuna Mažuranića (prvi svezak 1856, drugi 1860, v. ovdje Dukić). Za razliku od čitanki za niže gimnazije u nju su uvršteni isključivo književni tekstovi, i to prema kronološkom načelu, čime se u primjerima oblikuje povijest hrvatske književnosti, no

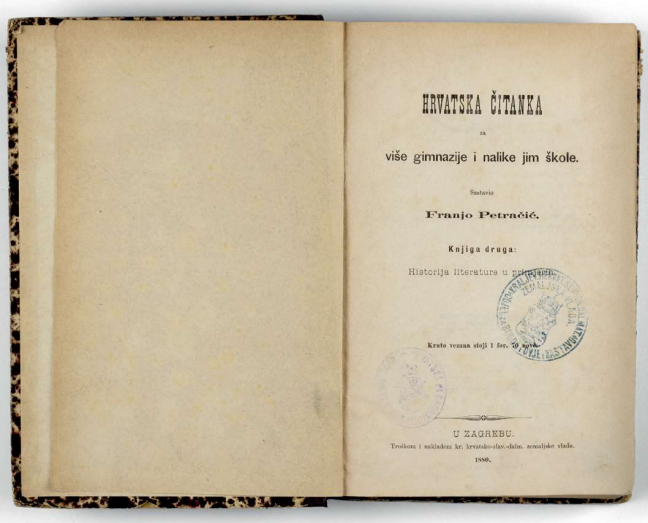
HRVATSKA ČITANKA
za
više gimnazije i nalike jim škole.
Sastavio
Franjo Petračić.
Knjiga druga:
U ZAGREBU.

F. Petračić, Hrvatska čitanka za više gimnazije i nalike jim škole. Knj. 2. Historija literature u primjerih, Zagreb, 1880.

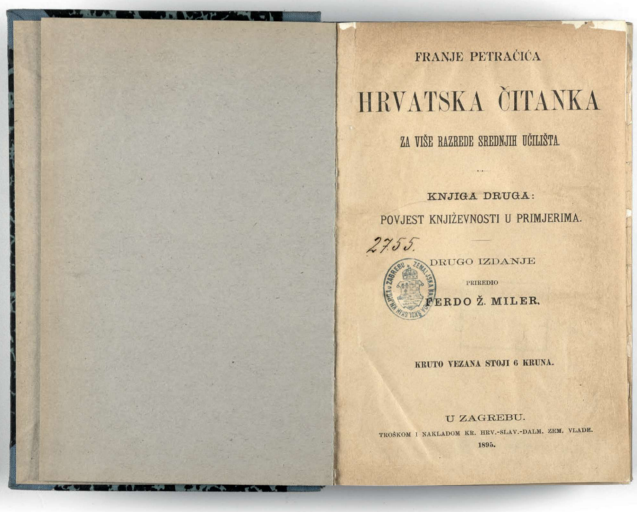
FRANJE PETRAČIĆA
HRVATSKA ČITANKA
ZA VIŠE RAZREDE SREDNJIH UČILIŠTA.
KNJIGA DRUGA:
POVJEST KNJIŽEVNOSTI U PRIMJERIMA.
2755
DRUGO IZDANJE
PRIREDIO
FERDO Ž. MILER.
KRUTO VEZANA STOJI 6 KRUNA.
U ZAGREBU.

F. Petračić, Hrvatska čitanka za više razrede srednjih učilišta. Povjest književnosti u primjerima, prir. F. Ž. Miler, Zagreb, 1895.

ni ona nema popratnih sadržaja. Da takav oblik čitanke nije zadovoljavajući i da *štivu* treba pridodati i *učivo*, odnosno da više gimnazije zahtijevaju složeniji pristup, prvi je istaknuo Franjo Petračić, profesor vinkovačke gimnazije, po struci klasični filolog, a inače priređivač prvoga poslijepreporodnog izdanja djela Marina Držića i autor više studija o starijoj hrvatskoj književnosti. Petračić je 1871. u godišnjaku vinkovačke gimnazije objavio raspravu "Nekoliko rěčih o čitanci za gornju gimnaziju", u kojoj se pozvao na zahtjeve što ih za nastavu materinskoga jezika u višim gimnazijama propisuje *Nacrt ustroja gimnazija i realnih škola u Austriji* (1849): okretno i stilski korektno usmeno i pisano izražavanje, poznavanje povijesnog razvoja jezika, poznavanje povijesti književnosti, estetičkih obilježja nacionalne literature i značajki najvažnijih proznih i pjesničkih žanrova. Petračić se kritički osvrnuo na neka načela provedena u *Ilirskoj čitanci*, a izložio je i zahtjeve prema kojima bi se trebala sastaviti nova čitanka. Šest godina poslije izašao je prvi svezak njegove *Hrvatske čitanke za više gimnazije i nalike jim škole* (1877), koji sadrži *Poetiku i stilistiku*. Tu se prvi put uz *štivo* donosi i *učivo*, odnosno književnoteorijska građa. Štoviše *učivo* je na prvom mjestu; razlaže se što je književnost i koje su njezine značajke, govori se o metrici, rodovima i vrstama, figurama, što se potom oprimjeruje na izabranim književnim djelima. Drugim riječima, učenik se osposobljuje za poetičku analizu književnog djela. Drugi svezak nosi podnaslov "Historija literature u primjerih" (1880) i također uz štiva donosi učivo. Između ostaloga Petračić prvi izlaže periodizaciju hrvatske književnosti (u najnovijoj, "trećoj periodi" uz hrvatske pisce navodi i srpske), a ne

Samo tako — ako se čitanje ne ograniči na samu čitanku, nego ako se ona bude smatrala za kažiprst lektiri učenikovoj —, postignut će se svrha, koju ističe naučna osnova.

—

D. Prohaska, Hrvatska čitanka za prvi i drugi razred viših trgovačkih škola, 1910.

zanemaruje ni usmenu književnost. Učivo iznosi ukratko zbog dvaju razloga: prvo, jer mora ostati "učitelju, da obilnije izlaže, što se u školskoj knjizi samo u kratko natukne"; drugo, zbog toga što za sustavniji prikaz, detaljniju analizu i podrobniju periodizaciju "treba još potanka izučavanja ciele literature, koje je do sada zakasnilo" (1880). Čitanci je dodao i rječnik manje poznatih riječi. Premda će čitanke u drugoj polovici 20. stoljeća dobiti metodički aparat, Petračićeva će temeljna koncepcija, prema kojoj se prvo stječu teorijska i poetička znanja potrebna za analizu i interpretaciju teksta, a zatim slijedi književnopovijesni pregled i izbor tekstova iz hrvatske književnosti od početaka do suvremenosti, uz nevelike preinake preživjeti sve do nedavno uvedene kurikularne reforme.

U prerađivanim izdanjima Petračićeva je čitanka preživjela slom Habsburške Monarhije i upotrebljavala se u školama još i u doba Kraljevine Jugoslavije (v. ovdje Zima).

FRANJE PETRAČIĆA HRVATSKA ČITANKA

Naučna osnova za gimnazije (a tako i za ostale srednje škole) od 30. kolovoza 1886. br. 9454 propisuje izrijekom: Od V. razreda počevši dužni su učenici baviti se kod kuće čitanjem najznamenitijih proizvoda književnosti hrvatske i srpske. U V. i VI. razredu treba da je učenik što savjesnije pročitao iz najznamenitije iz tradicionalne književnosti: Vukove Narodne pjesme knjigu II. i Vukove Narodne pripovijetke. Poreda toga neka bi savjetovao učitelj učenicima V. razreda, da čitaju: Botićeve epske pjesme, Markovićeva "Kohana i Vlastu" i "Iz mladih dana", Šenoine epske pjesme i historijske pripovijesti, Jurkovićeve pripovijesti, Milićevićeve "Zimnje večeri" (Mažuranićev se ep "Smrt Smail-age Čengijića" u školi svestrano tumači i razlaže); učenicima VI. razreda, da čitaju ponajbolje proizvode novije hrvatske dramatske poezije, n. pr. Demetrovu "Teutu", Markovićeva "Karla Dračkog", Bogovićeva "Matiju Gubca" i dr. U VII. razredu treba da je učenik što savjesnije pročitao Gundulićeva "Osmana", Palmotićeva "Pavlimira", Kačićev "Razgovor ugodni naroda slovinskoga" i Reljkovićeva "Satira"; u VIII. razredu djela kojeg znamenitijeg hrvatskoga i srpskoga pisca iz najnovijega doba, n. pr. Vraza, Preradovića, Njeguša, Jovanovića, Radičevića. Predajući evo već punih devet godina u višim razredima gimnazije uvjerio sam se, da se ova osnova marljivim radom učiteljevim u školi dade do u tančine provesti, dapače i raširiti. Prikladnih izdanja za školu od pojedinih pisaca imade [...]. Zato držim da je sasvim suvišno u novom izdanju čitanke donositi ulomke iz ovih djela, a pogotovu im iznositi sadržaj, dok je svaki učenik dužan i obavezan dati račun, da je sva ova djela proučio.

Bilo bi doista žalosno, a i sramotno, da svršeni učenik srednje škole ne poznaje tako odličan, a još uvijek tako malen broj djela svoje knjige.

—

I. Šarić, Nastavni vjesnik, 1903.

Drugo su njezino izdanje priredili klasični filolog i pjesnik Hugo Badalić i pravopisac Ivan Broz (1888), a zatim se toga posla prihvatio Ferdo Ž. Miler (1898), koji je unio neke važnije izmjene, a objavio je i zasebnu raspravu o čitanci. Slijedila su izdanja srednjoškolskog profesora i pisca Đure Zagode (1904) te Josipa Pasarića i Davida Bogdanovića (1924). Pasarić je preradio i nekoliko izdanja Divkovićevih čitanki za niže gimnazije. Premda s Petračićevom čitankom neće više imati mnogo zajedničkog, u Pasarićevoj i Bogdanovićevoj redakciji još će 1940. izaći drugi svezak čitanke koji će sačuvati ime prvog autora i prvog prerađivača: *Franje Petračića i Ferde Ž. Milera Hrvatska čitanka za više razrede srednjih škola*, s podnaslovom *Pregled književnosti Hrvata, Srba i Slovenaca od početka XIX vijeka do naših vremena*.

Na samu kraju opisanoga razdoblja, godine 1916, pojavila se *Hrvatska čitanka za više razrede srednjih škola. Knj. II. Povijest književnosti do kraja XVIII. vijeka u primjerima* Branka Drechslera (Vodnika), prvo gimnazijskog, a zatim i sveučilišnog profesora, autora čuvene *Povijesti hrvatske književnosti* iz 1913. I ta će čitanka biti u upotrebi i nakon Prvoga svjetskog rata (pod naslovom *Pregled hrvatsko-srpske književnosti u ogledima*, ²1920, ³1923).

Kako se iz predgovora nekih čitanki vidi, njihovi su autori i priređivači bili ograničeni ne samo učevnom osnovom nego su, kako neki u predgovoru spominju, vlasti davale kratke rokove za izradu čitanki te su određivale i maksimalan opseg, a posve je jasno da su na njihovo oblikovanje utjecale i političke prilike. Kako je pak nastava književnosti u višim gimnazijama stvarno izgledala, teško je znati. Kao što su i Petračić i Miler naznačili, mnogo je toga bilo na nastavniku, koji je trebao osmisliti sat i oblikovati metode za savladavanje štiva i učiva. Niz rasprava u periodici, koje su se vodile najčešće na stranicama *Nastavnog vjesnika*, svjedoči o tome da se čitankama pridavala znatna pažnja, što ne čudi s obzirom na status gimnazija u društvu. O njihovoj važnosti uostalom govori i činjenica da su im autori bili odreda istaknuti i ugledni filolozi, no pritom je važno dodati da su svi barem neko vrijeme radili kao profesori u školi.